

מיער גיר לאום חיראן: הערות על הטבע הקולוניאלי ושומריו

גדי אלגזי

א. היסטוריות שזורות ומסתבכות

לאנתרופולוגיה החברתית של שאלני רנדריה, שמאמרה "תוכניות גלובליות ועולמות-חיים מקומיים" מובא בעמודים הבאים בתרגום לעברית, אין אתר אחד קבוע ומוגדר ואין קהילה מתוחמת שבה היא עוסקת. ועדיין, ייצורו החברתי של המקום, פירוקם וארגונם מחדש של יחסים חברתיים שאינם מתמצים במידי ובמוחשי, עומדים במרכז עבודתה. מחקרה מתבססים על תצפיות באתרים פזורים ורחוקים זה מזה – ממסדרונות הבנק העולמי ועד מועצות כפר וישיבות פעילים חברתיים בגוג'רט. במרכז הפרשיות שהיא מגוללת בפני קוראיה עומדים למשל איכרים הודים המגנים בפני בתי משפט במינכן על זכויות הבעלות שלהם על ידע בדבר הצמחייה המקומית נוכח ניכוסו על ידי תאגידי תרופות בינלאומיים, פקידי ממשלה ויזמי נדל"ן במומפי (לשעבר בומבי), או רשתות המידע והפעולה החוצות יבשות של פעילות פמיניסטיות וארגוני זכויות אדם.¹

מושג מפתח שפיתחה רנדריה בעבודתה הוא ההיסטוריות הסבוכות, השזורות זו בזו (entangled histories), של חלקי העולם השונים. ביסודו ההכרה שיש יותר ממודרנה אחת, יותר מדרך אחת להיות מודרני – אתגר שלניסוחו תרמו חוקרים הודים רבים בשנים האחרונות. יש אכן מודרנות רבות ושונות (multiple modernities), מזכירים רנדריה ועמיתיה; לא רק דפוסים ייחודיים של שעבוד ותלות אלא גם דגמים שונים של ארגון חברתי, של פעולה פוליטית ושל פרויקטים של שחרור המאפיינים את ה"דרום" הגלובלי מול ה"צפון".² אך אלה אינם שרידים מן העבר, מורשת טרום-מודרנית מכבידה בדרך אל המודרנה האחת, הנכספת. הם מודרניים בתכלית. שעבוד ילדים הוא מודרני ועדכני ממש כמו הפיכת גיל הנעורים לגומחת שיווק ייחודית; נישול פרוע ומחיקת שכונות עירוניות שלמות לטובת "פיתוח" חסר מעצורים הם מודרניים ממש כמו החופשה השנתית ודמי אבטלה. מושג ההיסטוריות הסבוכות מבקש לקדם טענה מרחיקת לכת עוד יותר: המודרנות השונות לא קמו

¹ ראו למשל Randeria 2002; 2003a; 2003b; 2006a; 2006b; 2007a; 2007b; 2007c.

² ראו למשל Chatterjee 1993; Chakrabarty 2000; Mehta and Pantham 2006; ומזוויות ליניאר-אמריקניות

שונות ראו Quijano 2000; Escobar 2007.

זו בצד זו, בעולם של מסלולים מקבילים; הן עיצבו זו את זו, חסמו לאחרות נתיבי התפתחות חלופיים ולעתים קמו על חורבותיהן של אחרות.

ייחודו של ה"מערב" (מסמן ריק ורב עוצמה ממש כמו ה"צפון") — כך מדגישים הוגים מרכזיים המדברים מחוצה לו, ובישראל ה"מערבית" כמעט לא נשמע קולם — אינו במודרניות שלו. ייחודו הוא בכך שדימה את עצמו בהצלחה ניכרת, המבוססת על עליונותו היחסית, למודרנה האחת והיחידה, ובאופן עמוק עוד יותר — שדמיין אותה כמספיקה לעצמה, כמי שאינה חבה דבר של ממש לזולתה. בלשונה של רנדריה:

אחד המאפיינים המרכזיים של האופן שבו תופס המערב את עצמו, הוא ההנחה הפרדוקסלית, מצד אחד, בדבר ייחודיותו ההיסטורית והתרבותית, ומצד שני — בדבר האוניברסליות שלו, או ליתר דיוק, ההנחה שאפשר וגם רצוי להפוך את הפרטיקולריות ההיסטורית שלו לאוניברסלית (רנדריה, גיליון זה, 271).

מודעותם החריפה של אנשים לכך שאין להם היסטוריה "משל עצמם", מספיקה לעצמה, סגורה ומתוחמת היטב, היא עניין כאוב באפריקה שמדרום לסהרה או במרכז אמריקה, בכל מקום שבו היסטוריה עמוקה של נישול והכפפה עוד לא הפכה לנחלת העבר אלא ממשיכה ופועלת בהווה. אבל מודעות חריפה זו היא גם תובנה יקרת ערך בדבר הזיקות ההדדיות הבלתי-סימטריות, המכוננות את ההיסטוריות של מקומות שונים ויוצרות מקומות, זהויות, חברות. בקיצור, יש תובנות שלא צריך לקרוא את הגל כדי להפנים אותן, ומצד אחר — גם קריאה שקדנית בטקסטים הנחשבים כשלעצמה לא תהפוך אותן לקונקרטיות, חיות.

ב. אזרחות חלקית וממשליות חדשה-ישנה

מתוך המקרה שמתארת רנדריה הולכים ומסתמנים כמה מקווי המתאר של העולם שסביבנו, העולם העכשווי — רחוק וקרוב כאחד, מוכר היטב ובכל זאת זר לעולם המושגים השגור. זה עולם שבו הניגוד המובהק בין ריבונות פוליטית להיעדרה — הניגוד שעיצב את מאבקי שנות החמישים והשישים לשחרור "העולם השלישי" משלטון האימפריות האירופיות הקטנות והגדולות — נדחק מפני משילות (governance) נזילה ומדורגת.³ זהו עולם שמדינות ריבוניות אינן ריבוניות בו באופן מלא, אחיד ומקיף, אך לאו דווקא מפני שנחלשו; עולם שבו פיקציות של ריבונות מסייעות לעתים לחזקים — מדינות שלמות או תאגידים — לחמוק מאחריותם לאנשים הנתונים לשליטתם הממשית (כמה נוחה העצמאות לכאורה של המדינה האפריקנית

³ אשתמש במונח ממשליות (governmentality) כדי לציין לא רק כיצד מוסדות — ולא המדינה בלבד — מפעילים כוח, אלא גם כדי לציין את מסגרות השיח, המקנות משמעות לפרקטיקות שלהם על ידי כינון אובייקטים וסובייקטים שעליהם הם מפעילים פרקטיקות של משילות (governance).

המארכת לתאגיד השודד את היהלומים שבתחומה? כמה נוח להעמיד פנים שרצועת עזה אינה בשליטתה של ישראל – ולפיכך אין מוטלת עליה אחריות למצוקתה, וכמה קל להפוך ולהתעקש כי עזה אכן מצויה בחסותה, כאשר מדובר באכיפת הפיקוח על היוצאים והנכנסים?). זהו עולם המאוכלס גם ב"מדינות ערמומיות" (cunning states), כאלה העושות שימוש הן בחולשתן הממשית והן במצגי שווא של חוסר אונים כדי לתמרן בסדר העולמי החדש, לאפשר לאליטות לחמוק מנטל האחריות לאזרחים, להעביר לכאורה החוצה, לכוחות "חיצוניים", סמכויות, החלטות, משאבים; עולם שבו חלק מן הישויות הפוליטיות מחזיקות רק בפיקציות של ריבונות, בעוד שתאגידים כלכליים וארגונים בלתי ממשלתיים יכולים ליטול לידיהם, מכיוונים שונים, סמכויות ממשליות של ממש, ליצור נורמות וכללים בלי לשמש כגופי חקיקה, להפעיל כוח "מתחת" למדינה ומעליה, ובעיקר – דרכה (גלובליזציה אין פירושה לפיכך משחק סכום אפס, שבו התעצמות גופים וכוחות גלובליים גוררת בהכרח את החלשת המדינה; התעצמותו של תאגיד יכולה להשתלב בהתעצמות היבט מסוים של כוח המדינה – או להחליש אותה: אין נוסחאות קבועות והאפשרויות רבות).

בה בעת, זהו עולם שבו הניגוד הפשוט בין אזרחות מלאה לבין היעדרה מסתבך ומועצם על ידי תהליכי הכלה והדרה, המשולבים זה בזה ופועלים על ממדים שונים של הקיום החברתי. מיהו בעצם הריבון באזור שהוכרז כשמורת טבע? האם יש ליושבי יער גיר אזרחות מלאה? האם הם אזרחים מופלים ומודרים בהודו העצמאית, נציגיהם המקומיים של ארגונים גלובליים לשמירת הטבע המופקדים מטעמם על שלומם של האריות, או אולי הם עצמם חלק מן ה"טבע", מין יצורים שיש לפקח על התרבותם והתנהגותם במסגרת מערך אקולוגי רגיש, שלא הם עצמם אלא המומחים בלבד מסוגלים לפקח עליו-עליהם ולנהל אותו?

זהו עולם קרוב ורחוק כאחד. במקום גללות שוב ושוב את מגבלותיהם של מושגים ודגמים השאולים מן ה"צפון" החדש או ה"מערב" המדומיין, הגיע הזמן להתוודע אליו, להיכנס לדו-שיח עמוק ופתוח עם האנשים הפועלים בו וחושבים מתוכו, בניסיון להבין את המקום הזה שאנו חיים בו, על כל סתירותיו, במילים אחרות: להכיר בכך שישאל אינה לבנה מספיק, גם לא לטעמו של ראש ממשלתה הנוכחי, מר בנימין נתניהו, ולהסיק את המסקנות המתבקשות מכך.⁴ האם יתקשו אנשי יער גיר להבין מקום כישראל, שרבים מילידיו הפלסטינים מחזיקים באזרחות חלקית ושכירה, בעוד שרבים שאינם מתגוררים בו, השייכים

⁴ נאום ראש הממשלה בנימין נתניהו לפני אספת התאחדות התעשיינים, 21.1.2010; דיווחים: אורה קורן, הארץ *The Marker*, 21.1.2010, ynet; 21.1.2010, http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3837615,00.html; תגובה: חררדו לייבנר, "איך לשקר הזה יש רגליים? שנאת השחורים ואשליות המדינה המערבית של נתניהו", אתר התחברות-תראבוט, 24.1.2010, http://www.tarabut.info/he/articles/article/likes-jan2010. דבריו המדויקים של נתניהו: "למעשה ישראל היא המדינה הראשונה, והיחידה, שאתה יכול ללכת ברגל, מהמדינות ה... [פאזוזה] מוכות ביותר מבחינה כלכלית בעולם השלישי, אתה יכול ללכת ברגל, לעבור את סיני ולהיכנס לישראל".

לקבוצה האתנית השלטת, מחזיקים באזרחות מוגנת ואוטומטית ששווייה כפול ומכופל? מה ניתן ללמוד מן המחשבה המחודשת בהודו, שנוסדה לאחר מאבק אנטי-קולוניאלי עיקש ממש בה בשעה שקמה מדינת ישראל, ופצעי מלחמת החלוקה, הגירוש והפליטות שליוו את הקמתה מדממים בה עדיין — על החברה בישראל? ומה ניתן ללמוד מן האנתרופולוגיה החברתית החדשה של מדינה ומוסדות, כגון זו שמדגימה בפנינו רנדריה, לצורך ניתוח תפקודה וסתריותה של מדינה חזקה כמדינת ישראל, השולטת במישרין במשאבים כלכליים וצבאיים עצומים, שמסוגלת לנכס ולחלק, להרוס, למחוק ולבנות בקנה מידה נרחב, אך מצרה חדשות לבקרים על חולשתה, על חוסר יכולתה לספק את צורכיהם הבסיסיים של אזרחיה? מה ניתן ללמוד על מדינה כישראל, שקברניטיה מאשימים לפעמים ישויות בין-לאומיות בפגיעה בריבונותה הגמורה, ובה בעת מפקידה משאבים עצומים וחיוניים, למשל חלק חשוב מן הקרקעות שבתחומיה, בידי גופים ציבוריים מסתוריים, שאינם חייבים בדין וחשבון כלפי אזרחי המדינה, כגון הקרן הקיימת לישראל?

ג. גלובליזציה וניאור-קולוניאליזם

האם מדובר במציאות פוסט-קולוניאלית? אסור להחמיץ את משפטי המפתח החבויים בפסקאות הסיום של מאמרה של רנדריה: לפנינו "צורות גלובליות חדשות של משטרים ניאור-קולוניאליים סביבתיים", תהליכים של "קולוניאליזם פנימי" השזורים בתהליכי גלובליזציה. כך מוביל המאמר, שנקודת המוצא שלו היא הדיון הער בפוסט-קולוניאליות, את קוראותיו וקוראיו בהדרגה לא רק להכרה בכך שתהליך הדה-קולוניזציה אינו פשוט וחד-כיווני אלא שבעצם לא הסתיים. המונח "פוסט-קולוניאלי", לפי רנדריה, מציין במקרה של הודו את השלת עולה של האימפריה הבריטית לאחר מאבק ארוך שהוביל לעצמאותה. אך שחרור מאימפריה אין פירושו בהכרח שחרור מן המורשת העמוקה יותר — המורשת הקולוניאלית, שאינה מתמצה בשליטה ופיקוח ובהעברה חד-צדדית של משאבים, ועיקרה בעיצוב מחדש של היחסים החברתיים ושל תבניות התפיסה. המורשת הקולוניאלית לא נעלמה. להפך: המדינה הפוסט-קולוניאלית (ואולי נדייק יותר אם נקרא לה פוסט-אימפריאלית, כלומר מדינה אשר קמה, כרבות לפנייה, על חורבותיה ושייריה של אימפריה) היא יורשת ראויה לקודמתה, וממשיכה את תהליכי הקולוניאליזם הפנימי תוך שהיא מכניסה בהם שינויים ועדכונים.

אין מדובר לפיכך רק בהתמודדות עם שרידי הקולוניאליזם ועם המורשת הקולוניאלית. התהליך הניאור-קולוניאלי נמצא כיום בעיצומו. משאבים עצומים עוברים מיד ליד, מרקמים חברתיים נהרסים ומתארגנים מחדש, עושר עצום נצבר: אלה אינן חדשות ישנות מסוף המאה ה-19, ממסע השוד הגדול של מעצמות אירופה, גם לא כרוזים ומניפסטים משנות השלושים של המאה ה-20: "צבירת הון על ידי נישול" (accumulation by dispossession), במילותיו של דייוויד הארווי, מתרחשת ממש כעת (השוו: Harvey 2003). גלובליזציה,

טוענת ונדריה, נתפסת בקרב רבים בהודו כשמו החדש והמעודכן, כצורתו החדשה והמרתקת של התהליך הקולוניאלי. ונדריה מציעה לנו לראות בגלובליזציה לא כוח חיצוני המשתלט על עולמות-חיים מקומיים, אלא תהליך רב-ממדי ורב-כיווני, המקודם "מלמעלה" ו"מלמטה", על ידי הבנק העולמי ומדינת הלאום גם יחד, על ידי תאגידים טרנס-לאומיים ועל ידי פעילי זכויות אדם; תהליך היסטורי של ממש, ראוי לשמו, מורכב ומלוכלך, שעורמת התבונה – או עורמת ההיסטוריה – אינה נעדרת ממנו.

עם זאת, בניתוח המקרה של יער גיר משתדלת ונדריה להימנע מהנגדה ממושטת בין "גלובליזציה מלמעלה" לבין "גלובליזציה מלמטה", זו של התאגידים לעומת זו של הפעילים החברתיים. במקום זאת היא פורשת תמונה של תהליך משולב וסתירתי, שבו לאור יחסי הכוחות המקומיים נעזרים פעילים חברתיים בגוף, המזוהה יותר מכול עם משנת הגלובליזציה, ומקדמים את ערעור סמכותה של מדינת הלאום באמצעות נורמות – שאינן בגדר חוק – שמקורן בהנחיות הבנק העולמי. והמדינה מצדה אינה מתנגדת, להפך: טוב לה, למדינה הערמומית, להיראות חלשה, לשחק הן בפיקציות של ריבונות והן בחולשתה הממשית והמדומה כדי לחמוק מאחריות, ממש כשם שטוב לפקידים המקדמים את תהליך הנישול לעמוד על משמרת "המדינה הריבונית" כדי להימנע ממימוש תכתיבי הבנק העולמי המבקש לשפר את תדמיתו.

ד. הנוף, השטח ו"השטחים הפתוחים"

וכאן הגענו ללב העניין. משעה שהקולוניאליזם חוזר לבימה (בין בעזרת המונח הנשכח "ניארו-קולוניאליזם" ובין בלבשו העדכני, "גלובליזציה"), משעה שמשטרים בעלי מאפיינים דמוקרטיים ותהליכי קולוניאליזם פנימי נתפסים כמרכיבים המתקיימים בכפיפה אחת, הופכות נקודות הדמיון, שאי-אפשר להחמיץ אותן, בין המקרה המתואר אצל ונדריה לבין המציאות המקומית למשמעותיות.

אין מדובר בכל מיני השוואות נקודתיות, חוק פה ותקנה שם, כאן אסטרטגיה שלטונית דומה, פה דפוס נישול שנראה מוכר. הרלוונטיות של מאמרה של שאלני ונדריה להבנת החברה בישראל נובעת מכך שהיא מציעה לנו לחשוב על קולוניאליזם בהודו של היום כמרכיב נוכח של המציאות החברתית; פרשת שמורת יער גיר אינה שריד של העבר הקולוניאלי. יש כמובן בסיפור מרכיבים השאולים מן העבר, מן ההיסטוריה הקולוניאלית הקודמת (למשל השילוב בין מנהגי הציד האריסטוקרטיים של הנסיכים המקומיים ליומרותיהם התרבותיות ותחביביהם הגבריים של קצינים ומושלים בריטיים חובבי ציד, המתרכבים מצדם עם פרקטיקות שמירת הטבע של זמננו). אך לבו של הסיפור מתרחש היום, ובמרכזו ניכוס הסביבה, נישול תושביה ממשאבים והפיכתה על פיה – תהליך קולוניאלי פנימי בדמוקרטיה הגדולה בעולם ומאבק נגדו שהוא גלובלי ומקומי, עתיק ועדכני.

הפיכת הטבע, בו זמנית, למושא של שימור קפדני וניצול אינטנסיבי — זוהי אחת הטענות המרכזיות שמדגימה רנדריה בפירוט במאמרה — היא מחידושו מארכי הימים של הקולוניאליזם. גם הכולדוזר שמיישר את הנוף ל"שטח" ("איך הנוף הופך לנדל"ן", שר מיכה שטרית), וגם אבירי השימור, התופסים את הנוף החברתי, ההיסטורי, כ"טבע" רגיש ופגיע, הזקוק לתיקון וטיפוח שיטתי באמצעים טכנוקרטיים, יכולים לקחת חלק בהפקעת הנוף מידי אנשים, מי שחיו בתוכו ואתו.⁵

בשורות הבאות אבקש להדגים דפוסי שליטה וממשליות ירוקים קולוניאליים בעזרת המקרה של הסיירת הירוקה, לבודד מתוך מאמרה של רנדריה תובנה אחת מרכזית ולפתח אותה — האחדות הדיאלקטית של פיתוח ונחשול, שימור וניצול, עקירה והתיישבות בתהליכים קולוניאליים. בעזרת תהליכי ייעור אראה כיצד שימור מתגלגל בהיפוכו לכאורה, התיישבות ופיתוח דורסניים, וכיצד אנשים נדחקים מפני עצים, כביכול — והעצים עצמם משמשים כחלוצי תהליך ההתיישבות והנישול.

ה. אזרחות וממשליות קולוניאלית ירוקה

הסיירת הירוקה פעלה נגד הבדווים במצפה רמון ביום ב' לפני שבוע. הבדווי ג'ומעה אלרמאג, העובד כשומר במפעל הכימי "מקסימה", טוען, שאנשי הסיירת הירוקה הגיעו למקום בלוויית נשים, נערים וילדים, בסך הכול כ-25 בני אדם, שצפו ב"מחזה". העדר גורש מתחום המאהל והועמס על משאיות. אשתו של ג'ומעה נתקפה היסטריה וקיבלה טיפל רפואי בתחנת מגן דוד אדום במצפה רמון.

בנימין שרעבי, העובד במפעל, ביקש מאנשי הסיירת שיראו את המחסן במקום שבו מזין בעל העדר את צאנו. כאשר הגיע ג'ומעה לתחנת ההסגר בבאר שבע נמסר לו כי 25 עזיו נמכרו ב-450 ל"י הראש. מחיר זה נמוך, לטענתו, ביותר מחצי ממחיר השוק, מה עוד שאת התשלום תמורת עזיו יקבל רק אחרי שלושה חודשים. הוא קיבל רשות להחזיר למצפה רמון את 41 כבשותיו, אך לשם כך נדרש לשלם 7,600 ל"י ל"כיסוי הוצאות" ההובלה וההחזקה של העדר.

בנקודה זו לא ברור כלל מדוע הובילו אנשי הסיירת את הכבשים לבאר שבע, אם הוחזרו מיד [לאחר מכך] לידי בעליהם.

...בהודעת האגודה לזכויות האזרח בישראל, שנמסרה אתמול בבאר שבע, נאמר שארבע

⁵ הנוף הזה אינו כמובן נוף בראשית שיד אדם לא נגעה בו. שמירתו של הנוף הזה ויצירתו במשך דורות, כך מלמדת אותנו ההיסטוריה הסביבתית החדשה, אינם תולדה פשוטה של היעדר משאבים והסתפקות במועט מצד קהילות מקומיות, אלא תוצאה של מאמץ עקשני, של דפוסי מעורבות מורכבים בסביבה, שאינם מכוונים בהכרח לניצול מרבי של המשאבים ולמקסום הרווח, ושל אין-ספור קונפליקטים חברתיים סביב השימוש במשאבים. ראו למשל Grove et al. 1998; וכן Horden and Purcell 2000.

המשפחות הבדוויות מתגוררות במצפה רמון במשך שנים. ילדיהן לומדים בבית הספר היסודי במקום והגברים היו גששים בצה"ל ועובדים כיום בעיקר כשומרים במצפה רמון ובסביבה. אנשי הסיירת הירוקה דורשים סילוק מוחלט של העדרים מהאזור, אף שהם רשומים כנדרש במשרד החקלאות (עד 1979).

אחד מגופי השיטור הידועים ביותר בישראל, שהוא שוב ושוב בהפרה שיטתית של זכויות האזרח, אינו כפוף למשטרה ומעולם לא היה חלק ממשרד המשטרה או מן המשרד לביטחון פנים שהחליף אותו: "הסיירת הירוקה" הוקמה כחלק מרשות שמורות הטבע, שאוחדה בשנת 1998 עם רשות הגנים הלאומיים במסגרת רשות הטבע והגנים. יש לשים לב לכך שפעולת עונשין נגד אזרחים לובשת בדוגמה שהבאנו צורה ייחודית של פעולה המכוונת נגד בעלי חיים (ממש כשם שהמערכה בעיתונות שליוותה את הקמת הסיירת כוונה נגד העז השחורה).⁶ במסגרת הפעולה נעשה שימוש באחד המוסדות הטיפוסיים למשטרי היגיינה מודרניים – תחנת ההסגר – כמתקן כליאה זמני, ובכמה מן המקרים שדווחו בעיתונות נתבקשו ערבים בדואים לשלם לא רק את הוצאות ההובלה והחזקת עדריהם בקרנטינה אלא גם את ההוצאות הכרוכות בבדיקתם ובחיסונם. בעצם מדובר כמוכח בקנסות המוטלים תוך עקיפת ערכאות השיפוט. הסיירת הירוקה החרימה נכסים (עדרים) ופינתה תושבים מבתיהם בלי צו שופט וללא כפיפות למערך המשטרה. לא אעסוק כאן בפירוט בפרקטיקות המיוחסות לסיירת הירוקה; אנסה להדגים בעזרתה דפוסי ממשליות ייחודיים – סביבתיים וקולוניאליים גם יחד.

תולדותיה המינהליות של הסיירת הירוקה, או בשמה הרשמי "היחידה לפיקוח בשטחים הפתוחים", הן אתגר ראוי למומחי המשפט המינהלי והחוקתי. ראשיתה ביוזמת שר החקלאות אהרון אוזן ב-1976, אך פעילותה קיבלה תנופה רבה לאחר חילופי השלטון ב-1977 והסיירת החלה לפעול באינטנסיביות נגד הבדואים, כאשר רשות שמורות הטבע בראשותו של אלוף (מיל') אברהם יפה היתה כפופה למשרד החקלאות, שבראשו עמד אז אלוף (מיל') אריאל שרון. לפי תיאורו של עיתונאי הארץ דן מרגלית, "הפיקוד העליון" הבלתי-רשמי של הסיירת הורכב אז מהאלופים במילואים שרון ויפה, ראש רשות שמורות הטבע וממייסדי התנועה למען ארץ ישראל השלמה; מפקדה היה אלון גלילי; והלל אדירי, שנשא אז בתואר "יועץ שר החקלאות לעניינים מיוחדים", תואר כרוח החיה שמאחוריה (מרגלית 1977).⁷ היו אלה שותפים ותיקים: ב-1959, לאחר הירצחו של יאיר פלד, מפקד סיירת הצנחנים, יצאו יחידות צה"ל, כפי שחשף תחקיר כתב הארץ, עפרי שובל, למבצע גירוש שבטים שלמים מן הנגב. את ההוראה לגירוש נתן אלוף פיקוד דרום דאז אברהם

⁶ "האלוף (מיל') יפה: נפעל בתקיפות לחיסול ענף העזים במדינה", הארץ, 21.2.1978.

⁷ תיאור שונה מעט אצל קרסל 1982; גרסה שונה באתר הסיירת הירוקה:

http://www.parks.org.il/BuildaGate5/general2/data_card.php?Cat=50~246602514~Card7~&ru=&SiteName=parks&Cl=481477085&Bur=481477085, אוזן ב-21.7.2010. בהתאם לכך יש להתייחס בזהירות ל"סיפור הייסודי" של הסיירת הירוקה המופיע אצל טל (Tal 1998, 347), שאינו מזכיר כלל הפקעות

יפה, ובביצועה השתתף לא אחר מאשר אלון גלילי, איש גדוד 890 של הצנחנים – שעליו פיקד ב-1954, עם הקמתו, אריאל שרון (שוכל 2010).

כאשר הועברה רשות שמורות הטבע ב-1995 לאחריות המשרד לאיכות הסביבה, "במגמה לשמר את יכולת פעולתה ועצמאותה" (כך מנמק זאת אתר רשות הטבע והגנים!)⁸ הוכפפה הסיירת לוועדת מנכ"לים בראשות מנכ"ל משרד ראש הממשלה. כיום כפופה הסיירת הירוקה למנכ"ל רשות הטבע והגנים ולוועדת המנכ"לים, הכוללת את מינהל מקרקעי ישראל, משרד הביטחון, הקרן הקיימת לישראל, משרד החקלאות, משרד התשתיות, המשרד לאיכות הסביבה ומשרד הפנים.⁹ מדובר אם כן בגוף מיוחד במינו, בעל סמכויות נרחבות, השוכן בתוך גומחה מינהלית מתוחמת היטב במסגרת המערך המדינתי – רשות הטבע והגנים – אך בה בעת כפוף למערך רחב של גופים שלטוניים, הן כאלה שהם חלק ממנגנון המדינה והן כאלה הנמצאים מחוצה לו, ובראשם הקרן הקיימת לישראל.

מבחינה זו הסיירת הירוקה היא ביטוי מובהק לאקולוגיזם קולוניאלי: ראשית, מושא פעולתה הוא הטבע המולאם, ומכאן היכולת להרחיב ולהעמיק את סמכותה. כאשר תופסים את ה"שמירה" על ה"טבע" במובנה הרחב ומספחים אל הנוף את יושביו, הפגיעה בהם אינה נתפסת כפעולת שיטור במסגרת כללי השימוש הלגיטימי באלימות כלפי אזרחים, אלא כתוצר לוואי של שמירת הטבע הלאומי – הנתפס כאן כפוטנציאל לעתיד, כ"שטחים פתוחים", גם כאשר הוא מעובד בחלקו ומיושב בהווה. שנית, החל משמה ("הסיירת"), דרך תיאוריה הראשונים בעיתונות ("כתריסר בחורים צעירים, רובם אידיאליסטים")¹⁰ וכלה בדרכי פעולתה הצבאיות למחצה (החרמות בזק של עדרים, שהתגלו לעתים קרובות בדיעבד כחסרות כל בסיס חוקי אך פעלו את פעולתן) היא מגלמת את עודפי הסמכות ואת מלאות הכוח המאפיינות את הפעולה הכוחנית באזורי הספר הקולוניאלי,¹¹ שבו נורמות ממשל רגילות וחלוקות מקובלות בין תחומי ממשל ופיקוח שונים מתבטלות בפני הדחיפות

קרקע מן הברואים בשנות החמישים ומתעלם לחלוטין מממצאי המחקרים על החקלאות הברואית ודפוסי היישוב של הברואים בנגב.

8 אתר רשות הטבע והגנים, "הסיירת הירוקה – תפיסת הפעלה", 26.3.2009, <http://www.parks.org.il/Build> : 26.3.2009, aGate5/general2/data_card.php?U=no&SiteName=parks&ItemID=250859579&ValuePage=Card7

9 אוחר ב-21.7.2010. השינוי התבצע בהתאם להחלטת ממשלה מס' 6014, 20.8.1995. לפי החלטת ממשלה מס' 898 מיום 11.11.2001 היתה אמורה לקום יחידת סמך בשם "היחידה הממשלתית לשמירה על מקרקעי המדינה בשטחים הפתוחים" במסגרת משרד התשתיות הלאומיות, שתחליף את "הסיירת הירוקה". החלטה זו לא בוצעה.

10 צהר 1979. המספר הטיפולוגי 12 פיתה את הכותב, שכן בעצם היתה היחידה הגברית מורכבת באותה עת מ"14 הסיירים (פלוס המזכירה)" (שם).

11 דוגמה מובהקת לכך היא המחלוקת סביב הקמת "התיישבות בודדים", שבהם התנגשו הנחיות המועצה הארצית לתכנון ובנייה, ששללה הקמת חוות בודדים (החלטה 99–140 מיום 7.12.1999; אישור מחודש ב-9.5.2006), לבין החלטת הממשלה, שקבעה כי "התיישבות יחידים היא אמצעי למימוש מדיניות הממשלה לפיתוח הנגב והגליל ולשמירה על קרקעות המדינה בנגב ובגליל" (החלטה מס' 2699, 6.11.2002). ב-12.10.2010 אישרה הכנסת, תוך הכנסת כמה תיקונים, את "חוק

של הפעולה הנחרצת, המשנה את פני הנוף והיחסים החברתיים¹² — לעתים באצטלה של הגנתו, שימורו ושיפורו. בלשונו של כתב אוהד שתיאר אותה בשנותיה הראשונות: "פעולות אלו עוררו לא פעם מחלוקת, ודובר ואף נכתב הרבה על בעיית חוקיותן של פעולות שונות שבוצעו. אולם איש אינו כופר בכך שבוצעו פעולות ושחוק ההתיישבות החל נאכף הלכה למעשה"¹³.

כדאי להתבונן מעט יותר מקרוב בשילוב הזה בין גומחה מינהלית מתוחמת לבין סמכויות פעולה רחבות, שקשה כמעט לתחום אותן, ולו רק כדי להבין טוב יותר את היחס בין תפיסות טבע לבין תהליכים קולוניאליים במקרה זה. עיון קצר בדרך שבה הסיירת הירוקה מציגה את פעילויותיה עבור הגופים השונים שאליהם היא קשורה מעלה רשימה ארוכה של "תוצרים" (כך הם מכונים באתר) שהיא מפיקה עבור שלושה גופים עיקריים: מינהל מקרקעי ישראל (8 סוגי פעילות, למשל "מניעה וטיפול בפלישות והסגות גבול למקרקעי המדינה"), הקרן הקיימת לישראל (11 סוגי פעילות) ומשרד הביטחון וצה"ל (7 סוגי פעילות). רק בתיאור תוצריה עבור הקק"ל נזכרים מפורשות בדואים — וגם שם, לא כמושא פעולה אנושי ישיר אלא כנספחים לעדרים ("טיפול וניהול המרעה של עדרי הבדואים בנגב"); ורק כאן גם נאמרים דברים מפורשים על פעולות שאינן בגדר מניעה ושמירה אלא התרחבות ושליטה: "איתור שטחים וליווי נטיעות לצורך השתלטות" (ההדגשה שלי). לעומת זאת, עבור המשרד שבמסגרתו ממוקמת לכאורה הסיירת הירוקה — המשרד לאיכות הסביבה — מציין המסמך מעט מאוד פעילויות: פיקוח על כרייה בלתי-חוקית, וכנראה מטעמי פואטיקה

חוות הבודדים". ראו ארו צפדיה, "ההבדל בין חוות בודדים לכפר לא מוכר", ynet, 18.7.2010:

<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3920404,00.html>, אוחזר ב-21.7.2010.

12 על הדחיפות והמהירות כמאפיינים מבניים של הספר הקולוניאלי, הדוחקים הצידה מוסרות מינהליים וכללים משפטיים, ראו אלגזי, 2006, 176–177.

13 צהר 1979. משפט מעין זה — שברמה הסמנטית חלקו חסר משמעות ושיאו הרטורי מנוסח בקפידה בלשון סביל ("בוצעו פעולות", "החוק נאכף") — פועל את פעולתו רק אם הוא מבוטא בהטעמה הנכונה, המאפשרת להזדהות בסיפוק עם האמירה: "איש [כלומר אחרים, מבקרים קטנוניים] אינו כופר בכך שבוצעו [לא כתוב מי ביצע, אבל העמימות מאפשרת הן זהירות משפטית והן הזדהות הולכת ומתגברת: מי ביצע? אנחנו] פעולות [וזה מה שבאמת חשוב, עדיף שלא לפרט] ושחוק ההתיישבות החל נאכף הלכה למעשה". ב"חוק ההתיישבות" הכוונה לחוק ההתיישבות החקלאית (סייגים לשימוש בקרקע חקלאית ובמים), תשכ"ז–1967, האוסר להחכיר קרקע של מינהל מקרקעי ישראל או מכסות מים ללא היתר מיוחד לשימוש חורג. "השימוש החורג", שבו עוסקת הכתבה, הוא החכרת קרקע או העברת מכסות מים לערבים. ברור לחלוטין שקרקעות חקלאיות המוכרות לערבים אינן יכולות בשום פנים ליפול תחת הגדרת "שטחים פתוחים", שעל שמירתם מופקדת לכאורה "היחידה לפיקוח בשטחים הפתוחים", הסיירת הירוקה. אך הסיירת היא בדיוק זו שדברי ההסבר לחוק מסמיכים לפקח על ביצועו (ראו: הרשות לתכנון ופיתוח החקלאות, ההתיישבות והכפר, "הסברים הנוגעים לחוק ההתיישבות החקלאית [סייגים לשימוש בקרקע ומים] — 1967", אתר משרד החקלאות ופיתוח הכפר, <http://www.moag.gov.il/NR/rdonlyres/D56CA76F-8F19-4730-9B46-DC49F7EBC7DB/0/hesber.doc>, אוחזר ב-10.7.2010.

בירוקרטית, כדי לא להשאיר את הסעיף הזה בודד וגלמוד, מוסיפים לכך גם "השתתפות בפורום אכיפה משותף לכל גורמי האכיפה". בדומה לכך, עבור רשות הטבע והגנים – הגוף שלכאורה היא כפופה אליו במישרין – מסתפק המסמך בשלושה סעיפים לקוניים: פיקוח צייד.

פינוי פולשים ומשיגי גבול [כך!] משמורות טבע וגנים לאומיים.
סיוע בכיבוי שריפות. (שם)

וכאילו כדי להסיר ספק, נדחתה הרשימה הארוכה והמגוונת כולה הצידה בפרק אחר של המסמך, "סיירת ירוקה – שותפים וסמכויות". כאן הניסוח לקוני: "הסיירת הירוקה פועלת לשמירת קרקעות הלאום בשמם של מספר גופים, ע"פ סמכות המוקנית לה מטעמים".

מדובר אם כן בעצם בסיירת לשמירת קרקעות הלאום, והדבר מסייע להבין שכאשר מדובר בשמירת "השטחים הפתוחים" אין הכוונה בהכרח למונח במשמעותו האקולוגית אלא הקולוניאלית: שטחים פתוחים להתיישבות וניכוס. רנדריה מיטיבה להראות במאמה כי שימור הטבע וניצולו השיטתי הם שני רכיבים מנוגדים לכאורה ומשולבים זה בזה לכלי הפרד בתפיסת הטבע הקולוניאלית. זוהי הדיאלקטיקה שבה אנו נתקלים כאן – רזרבה טבעית לשימור, הפונה אל העבר, יכולה להתגלגל בן רגע בפוטנציאל התיישבות עתידית.

לאור הדברים האלה לא מפליא שברשימת החוקים והתקנות המהווים תשתית חוקית לפעולתה של הסיירת הירוקה נמצא אחד הפריטים יקרי הערך של המורשת הקולוניאלית שבספר החוקים הישראלי: תקנות ההגנה לשעת חירום. סעיף 74 מתיר לא רק לשוטף אלא ל"כל חבר בחילות הממשלה" להחרים סחורות וחפצים, "שיש לו טעם לחשוד שלגביהם נעשתה עבירה על התקנות" או שהשתמשו בהם לשם עבירה או אפילו שהם משמשים ראייה לדבר עבירה; סעיף 8 מאפשר לכל "פקיד או אדם", שהוקנתה לו סמכות לפי התקנות, "להשתמש בכל אמצעי־כוח הנחוץ באופן סביר לשם השימוש בסמכות" זו. וסעיף 125 היה ראוי כבר מזמן למקום של כבוד בהיסטוריה הקולוניאלית המקומית, שכן הוא הסעיף המאפשר למפקד צבאי להשעות את התנועה במרחב ואת השימוש בו לפי הצורך – לכמה שעות או לחודשים שלמים – באמצעות הכרזה על אזורים שלמים כ"שטח צבאי סגור".¹⁴

¹⁴ החלטת הממשלה 898 שצוטטה לעיל מזכירה רק את סעיפים 74 ו-125 לתקנות ההגנה לשעת חירום, כלומר משמיטה את הסמכות להשתמש בכוח (לפקחי הסיירת הירוקה נלווים כיום כרגיל שוטרים); אך היא עומדת על הסמכות המפוקפקת להחרים צאן ובקר בהזכירה את "הנחיות היועץ המשפטי לממשלה בדבר הזכות לעכבון בעלי חיים שגרמו נזק באדמות המדינה משנת 1978".

1. מודרניזציה ונחשול

כותבים רבים הצביעו על כך שמדינת ישראל, מוסדותיה ובתי המשפט שלה רואים בערכים הבדואים נוודים גמורים וממשיכים להכחיש בעקביות את זיקתם לקרקע וזכויותיהם באדמות. מדובר בתדמיות של נוודות טהורה, שעוצבו במידה רבה בעידן הקולוניאלי: הבדואי נתפס כהיפוכו המוחלט של יושב הקבע, וכלכלתו נתפסת לא כמשלימה דפוסים אחרים של עיבוד חקלאי¹⁵ אלא כניגודם המוחלט (שמיר 1999). בהתאם לכך, המדינה מציבה את עצמה כניגודו של הבדואי, כמי שתפקידה לבצע מודרניזציה מתוכננת של אורח החיים הנוודי ולהושיב את הבדואים על הקרקע. כדבריו הידועים של משה דיין ב-1963:

צריך לעשות את הבדואים לפועלים עירוניים – בתעשייה, בשירותים, בבנייה ובחקלאות. 88 אחוזים מתושבי מדינת ישראל אינם חקלאים. יהיו הבדואים חלק מהם. אמנם זה מעבר חריף. פירושו שהבדואי לא יחיה על אדמתו ועם עדריו, אלא יהיה לעירוני הבא הביתה אחה"צ ונועל נעלי בית. ילדיו יורגלו לאב הלוכש מכנסיים, בלי שבריייה, שאינו פולה כינים בציבור. הם יילכו לבית הספר מסורקים עם שביל. זו תהיה מהפכה, אך אפשר לסדר את זה במשך שני דורות, לא בכפייה אבל בהכוונה מצד הממשלה... מציאות זו ששמה בדואית – תיעלם.¹⁶

אך אין מדובר בניגוד פשוט בין המודרני למסורתי, בין הקבוע לנוודי. המדינה, התופסת עצמה כהתגלמות תהליך המודרניזציה וכמקדמת תהליך המעבר לשיבת קבע (sedentarization), היא גם זו שבולמת אותו ואפילו הופכת אותו על פיו: היא זו הכופה נוודות חדשה, בכך שהיא עוקרת את הבדואים מאדמתם ובולמת את ניסיונותיהם לייסד יישובי קבע בהתאם

¹⁵ עמנואל מרקס (Marx 2005) הציע לראות בנוודים-הרועים מגזר מתמחה של התרבות העירונית, שעבורו החקלאות מרכזית והנדודים הם אופציה משלימה. ראו גם, Horden and Purcell 2000, 83–87. 197–200.

¹⁶ דיין 1963. שימו לב להכרה המובלעת בדבריו של דיין כי לבדואי יש אדמה ("יחיה על אדמתו"). אף על פי שהשיח הקולוניאלי מחויב עקרונית להכחיש את הזכות לאדמה, הרי כדי לתאר את עצם תהליך העקירה – ולו רק כמעבר לאורח חיים מודרני, לשיער מסורק עם שביל בצד – נאלץ הדובר להודות חלקית במה שקדם לו, במציאות המוכחשת. הריאיון – שנראה יותר כתדרוך עיתונאי שבעזרתו מבקש דיין לתת פומבי לעמדותיו בשורת נושאים – ראוי לניתוח מפורט. דברי דיין כוללים עדות חשובה על התלבטות בתחילת שנות השישים בין הצעה לאפשר לבדואים בנגב להקים כפרים חקלאיים לבין פרולטרניזציה כפויה – ועל קבלתה של האופציה השנייה. הפיכת הבדואים לפועלים והרחקתם מאדמותיהם מוצגת כאן כחלק מתהליך תרבותם, אך המדיניות המתוארת אינה לרכז אותם בעיירות בנגב אלא לגרום להם לצאת מהנגב ולעודד אותם לנדוד צפונה, למשל על ידי ביטול פיצויי בצורת. תהליכים כאלה אכן התרחשו; וכך, תוך התעלמות מן המדיניות הקודמת, כאשר הוקמה הסיירת הירוקה הוצגה ככלי אכיפה שנועד להתמודד בין היתר עם הנדידה הפרועה של הבדואים צפונה מאז ביטול הממשל הצבאי והופעתם של יישובים ושכונות בדואיות בלתי מוסדרים. מחרץ לנגב.

לאורחות חייהם ותרבותם. אם ייסודה של באר שבע בתחילת המאה מילא תפקיד חשוב בתהליכי האורבניזציה המוקדמים של הנגב בתקופה העות'מאנית, הרי כיבושה והפיכתה לעיר יהודית הפכו את התהליך על פיו; גירוש הבדואים ב-1948, העברתם ההמונית הכפויה לאזור ה"סייג" שבצפון הנגב ולאחר מכן נישולם מאדמתם והעברתם שוב ושוב, הן מ"טעמי ביטחון" (למשל מאזורים הסמוכים לגבול מצרים בתחילת שנות החמישים) והן כחלק מ"מחיר השלום" (עם חתימת הסכם השלום עם מצרים והעברת כוחות צה"ל לבסיסים חדשים בנגב) — כולם תהליכי עקירה ופינוי, שבהם פיקציות בדבר היעדר אחיזה בקרקע מתגלגלות בפרקטיקות מדינתיות של עקירה.

הדברים בולטים במיוחד בפעילותה של הסיירת הירוקה. אלון גלילי, מפקד הסיירת הירוקה בשנים הראשונות לקיומה, הסביר ב-1982 כי תפקידו לקדם את "תהליך התקבעותם של הבדואים", תהליך "לא פשוט" ש"הטיפול בו מחייב סבלנות ואורך רוח מרובה". הבדואים, הסביר, "הם ציבור אשר, היסטורית, לא חי מעודו במסגרת חוקי 'הארץ הנושבת'. יותר מכך, שוד ופלישות לסוגיהן היו חלק בלתי נפרד מן הכלכלה הבדואית. איתרע מזלם של נוודים אלה, שנקלעו לתחומי מדינת ישראל, אשר, לא כמדינות השכנות, טיפלה בהם עשרות שנים ביד רפה" (גלילי 1982).

אך "טיפול" זה, כפי שהבהיר הלל אדירי, מראשי הסיירת הירוקה, לעיתונאי כבר ב-1977, עיקרו לא ב"התקבעות" אלא דווקא במניעת היאחזות בקרקע: אחת ממטרות הסיירת היתה לגרום, לפחות, תזווה קלה של הבדווים. "החוק קובע כי אם התנחלות כזאת נמצאת במקומה כ-10 שנים יש לבדווים חזקה על השטח", סיפר הלל אדירי, "אבל אם המאהל זו אפילו 100 מטרים בלבד — מתחילה הספירה מחדש. לפיכך כבר אירע ש"נכנסו" למאהל, הרגו כמה כלבים ואילצו את בית האב הבדווי לנטות את אהלו בקרבת מקום, וכך לאבד את זכות החזקה הנצברת (מרגלית 1977).

אין מדובר אפוא רק בנחשול כפוי (enforced primitivism). ההתיישבות המתמדת והעקירה המתמדת הן שני מומנטים משלימים בתהליך הקולוניאלי¹⁷; או בלשונם של יושבי שכונות בערים, פינוי-בינוי. העיקרון האופייני לממשליות קולוניאלית הוא הנטייה המובנית למשול בעזרת פינוי ויישוב מחדש, עקירה והתיישבות, החלפת אוכלוסיות "חלשות" ב"חזקות" (ובמקרה של ישראל — ערבים ביהודים): למחוק את המרקם החברתי-אנושי הקיים, ולשרטט מחדש בלי הרף את הנוף הטבעי-חברתי.

ז. העצים הפולשים

שניכם יודעים שבכל מקום שבו ניטע יער, במקום הזה נשמרה קרקע הלאום בצורה הכי טובה, וכל הצדדים יודעים שלא לפגוע ביער שנטוע. אני כשלעצמי חושב, מבחינת העמדה

ראו Abu-Rabia 2002; Abu-Saad 2008; Yiftachel 2009.

המקצועית שלי, שככל שייטעו יותר יערות שישמרו על קרקע המדינה, גם אם בעתיד יצטרכו לעקור כדי לייעד אותם לדברים אחרים — זאת הפעולה הכי נכונה. היא נכונה בגליל, היא נכונה בנגב, היא נכונה במרכז הארץ, היא נכונה בכל המקומות האפשריים. בסופו של דבר לא משנה מה יוחלט לגבי הקרקע, זאת הדרך הנכונה ביותר לשמור על הקרקעות מפני השתלטות לשימושים לא נכונים (שר החקלאות ופיתוח הכפר שלום שמחון, בתשובה לשאלתה 142 בדבר פעילות הקרן הקיימת לישראל בנגב מאת ח"כ דב חנין, הכנסת ה-18, ישיבה 117, 3.3.2010; השר פונה בדבריו אל ח"כ חנין וח"כ חיים אורון, שר החקלאות ופיתוח הכפר לשעבר).

במרס 2010, בשעה שערכתני את תרגום מאמרה של שאלני רנדריה, נסעתי עם כמה מחבריי לנגב הצפוני, לכפר הבדואי הבלתי-מוכר אל-עראקיב, כמה קילומטרים מצפון לבאר שבע, סמוך לכביש מס' 40. חודש לאחר מכן כבר הצהיבו השדות לקראת קיץ ארוך, ארוך מאוד. אבל כשהגענו היו הגבעות מכוסות עדיין בעשב ירוק. כמה אוהלים, עזים ותרנגולות, גנטורים ומכליות מים — בכפר בלתי מוכר אין שירותים, אין חיבורים לרשתות החשמל, המים והטלפון, אין תשתיות (נח 2009). אבל אנשי אל-עראקיב הם אנשים עקשנים הנאחזים באדמתם. הם עמדו בעבר נוכח הריסת בתיהם החוזרת ונשנית וריסוס שדותיהם מן האוויר בחומרים רעילים.¹⁸ הגבעות הסמוכות למאהל עוד היו מכוסות עשב ירוק, אבל מעבר להן אפשר היה לראות גבעות קרחות, חומות, ושורות-שורות של עצים, כמו חיילים במסדר, נטועים עליהן. כשהתקרבו אליהן לא אחר הפקח ברכב שטח להגיע ("מה אתה עושה כאן ביום שבת", צועקים לו מארחינו הבדואים, "אין לך בית?").

אלה הם העצים השומרים, המתקדמים על הגבעות סביב אל-עראקיב. עצים שתכליתם אינה אקולוגית ולא חקלאית, כפי שנאלצו להודות בבית המשפט נציגי הקרן הקיימת לישראל, שנטעה אותם. במשחק המראות הגדול, שבו מקרינים המוסדות הקולוניאליים את מהלכי ההתנחלות וההתפשטות שלהם עצמם על הילידים כדי לתאר אותם כמי שעוסקים ב"ציונות ערבית", הופכים ילידי המקום ל"פולשים" ותפקיד הנטיעות הוא לפיכך למנוע מהם להמשיך ולהתפשט. אך אלה עניינים משניים, שכן גם אתר הסיירת הירוקה מפרט כאמור בגלוי בין תפקידיה את איתורם של שטחים עבור הקק"ל וליווי נטיעות לצורך השתלטות (גם השומרים צריכים שישמרו עליהם!). העצים הם שומרים, בדיוק כמו "החורשות הזמניות" שניטעו בעג'מי, בשטחים שפוננו בכפר שלם בדרום תל-אביב ובשכונות פינוי-בינוי אחרות. העובדה שהכפר הבלתי-מוכר עצמו, אל-עראקיב, היה קיים עוד טרם הקמת מדינת ישראל,¹⁹ אינה

¹⁸ בג"צ 2887/04, סלים אבו-מדיגם ואחרים נגד מינהל מקרקעי ישראל ואחרים, לא פורסם (15.4.2007).

¹⁹ מיכאל יעקובסון, "סיבוב בשרידי אלעראקיב — כפר בדואי שתושביו גורשו בשנת 1951", חלון אחורי — ארכיטקטורה ואידאולוגיה בדיסנילנד מקומי, אתר רשימות, 9.5.2010, סיבוב-בשרידי-אלעראקיב-כפר-בדואי-שתושב / <http://michaelarch.wordpress.com/2010/05/09/>, ואחזר בתאריך 20.7.2010.

משנה את הגדרת יושביו כ"פולשים". כל מה שצריך לעשות הוא להפוך את הנוף הממשי, הקיים, שבו יושבים עדיין הבדואים ונאחזים באדמתם, לנוף קדום, מיתולוגי, שממנו הם נעדרים — או לנוף עתידי, וירטואלי, שממנו הם צריכים להימחק. ואחרי העצים יגיעו הבולדוזרים. בין כך ובין כך, המהלך הקולוניאלי מבוסס על הכחשת ההווה, הכחשת מרקם החיים הממשי שיצרו אנשים במקומותיהם.

שורות העצים השומרים, הגדר החיה הנמצאת בתנועה מתמדת, אינן מיוחדות לנגב. אפשר למצוא אותן בעשרות מקומות ברחבי הגדה המערבית, שבהם משתמשים בנטיעות כדי להרחיב את שטחי ההתנחלויות ולתפוס חזקה על שטחים שלמים, ביניהם שטחי השב"ם (שטח ביטחון מיוחד) הגובלים בהתנחלויות. נראה שבגדה המערבית — בחסות כיבוש צבאי ונוכח התנגדותה של האוכלוסייה הפלסטינית, שמשקלה היחסי עדיין ניכר — קצב הפעולה שונה: במקרים רבים אין ממש זמן ואולי גם סבלנות לנטוע; בצד שתילים צעירים שנשתלו כדי לתפוס חזקה על אדמות שהפכו בלתי נגישות לפלסטינים, אפשר לראות, למשל בשדות באזור סוסיא (דרום הר חברון), טורים-טורים של חביות גדולות מלאות עפר ובהן שתילי עצים מגודלים, המסמנות וקובעות את העתיד להתרחש.

השיטה אינה חדשה כמובן. היא מתועדת היטב במחקרו של שאול אפרים כהן ביחס לייצור בסביבות ירושלים לאחר 1967 (Cohen 1993), אך ראשיתה עשרות שנים לפני כן. בספרו *היער והייצור בישראל* ייחד "אבי היערות" יוסף וייץ (1890–1972), מראשי הקק"ל ומנהלו הראשון של מינהל מקרקעי ישראל, סעיף מיוחד לשימוש בעצים ל"ביצור גבולות" (וייץ 1970). וייץ ייחס לעצמו שיטה זו, שלימים נעשה בה שימוש נרחב באזור הנגב הצפוני למשל. כדי להבטיח שליטה בגושי הקרקע החדשים שנרכשו ב-1920, גוש נוריס וגוש מהלול שבעמק חרוד, הציע וייץ, לפי עדותו, לנטוע שמונה שורות אקליפטוסים "כריווח 3 מטר בין השורות ו-2 מטר בין העצים", אך ההצעה יושמה רק בגוש נוריס ב-1921.

קשה לא לחשוב על האנלוגיה בין גורלם של העצים השומרים לגורלן של הקבוצות המוחלשות, שיושבו בסֶפֶר כדי להרחיב את תחומי השליטה של ההתיישבות הציונית, ועם התפשטותה הלאה הפכו מסֶפֶר לפריפריה, ממתיישבים סוג ב"ת לילידים חדשים, בעלי מעמד דר-משמעי מתעתע, מ"מכשול הפרדה" אנושי למכשול ל"פיתוח" נדל"ני. התהליך הקולוניאלי אינו מתמצה בערעור זכויות הקניין והאחיזה בקרקע של הילידים. למתיישבים, החומר האנושי הנחוץ לתהליך, הוא אינו מקנה זכויות של קבע אלא מענקים מותנים ושכירים; אין להן קיום, אלא כל עוד הם משרתים את תהליך ההתפשטות וההתנחלות, ועם התקדמותו יכולים הם עצמם להפוך מיותרים, להפוך מחלוצים ל"פולשים". זה היה גורלם של רבים מן העולים, ובמיוחד המזרחים, שיושבו באזורי הספר לאחר 1948, וזה גם היה גורלם של העצים המבצרים גבולות, בסיפורו של וייץ:

בשנת תרפ"א נוטעו גבולותיו [של הגוש], וכאשר גדלו העצים הם מילאו את תפקידם כשומרים בשנים אחדות. עם התרחבות שטחים נוספים מעבר להם, אבד ערכם המקורי. בינתיים יושבה האדמה, עיבודה הגיע לכל קצותיה ובאינטנסיביות רבה ונמצאו עצי האיילפטוסים מפריעים,

הם הוזנחו ונעקרו ולא נשתיירו מהם אלא עצים בודדים שעל גבול נוריס-בית שאן (שם, 179).

אין לעצים "ערך מקורי" של ממש כמרכיב בנוף אלא במידה שהם משמשים משמר קדמי לתהליך ההתיישבות. פינוי ובינוי אינם רק שני שלבים עוקבים בהתיישבות הקולוניאלית אלא שני מומנטים מנוגדים, בו זמניים ומשלימים של תהליך מתמיד, אשר פועל – באורח בלתי-שווה – הן על המנושלים והן על המתישבים – ובראש וראשונה, על המוחלשים שביניהם, אלה שנועדו לשמש חיץ חי בין המתישבים ליושבי המקום.

ח. הייעור הלאומי של הארץ

בספטמבר 2009 דן בית המשפט העליון בערעורם של 486 מאנשי הכפר לג'ון על סירובו של בית המשפט המחוזי להיענות לבקשתם להחזיר לידיהם אדמות בהיקף של 200 דונם. אדמות לג'ון היו בעבר חלק מאום אל-פחם שבואדי עארה. החלקה הופקעה מפלסטינים אזרחי ישראל, עם חלקות נוספות ששטחן הכולל 34,600 דונם, ב-15 בנובמבר 1953 בהתאם להודעה שהוציא שר האוצר דאז, לוי אשכול, בתוקף סמכותו לפי סעיף 2 לחוק רכישת מקרקעין (אישור פעולות ופיצויים), התשי"ג-1953 (חוק רכישת מקרקעין), "לצורכי התיישבות ופיתוח חיוניים". אך במקום לא הוקם כל יישוב; ניטע בו יער מעשה ידי אדם. לפיכך טענו באי כוחם של בעלי הקרקעות, כי הפקעת אדמותיהם בידי המדינה אינה תקפה מיסודה ושיש להשיב את הקרקע לבעליה המקוריים, מכיוון שלא שימשה "לצורכי התיישבות ופיתוח חיוניים".

בית המשפט המחוזי בנצרת דחה את הטענה. הוא פירש את המונח "צורכי התיישבות" פירוש רחב והכליל בהם גם נטיעת יערות. בית המשפט העליון דחה גם הוא את הערעור. אי-אפשר, כך קבע, לתקוף בדיעבד את תוקפה של התעודה שהוציא שר האוצר, שלפיה האדמה מופקעת "לצורכי התיישבות ופיתוח חיוניים". חוק רכישת מקרקעין (חר"ם) המדובר אכן היה סוג של "חקיקת חירום", אישר בית המשפט: חקיקה שנחקקה

על רקע ימיה הראשונים של המדינה, שבהם נתפסו מקרקעין ללא עיגון בחוק. החוק נתן בדיעבד תוקף לתפיסת מקרקעין בידי רשויות המדינה בתקופה שבין יום הקמת המדינה לבין יום 1.4.1952 והסמכויות שבו הוגבלו לתקופה של שנה אחת בלבד. ההסדר שבחוק רכישת מקרקעים מעניק תוקף חוקי בדיעבד לתפיסה של מקרקעין נטושים שנעשתה על ידי המדינה לצורכי פיתוח, התיישבות או ביטחון ובנוסף קובע מנגנון פיצוי לבעלי הקרקע שקרקעותיהם הופקעו.²⁰

דברים כדרכונות: בעצם מדובר בחוק שאפשר למשך שנה להכשיר בדיעבד תפיסה פראית

²⁰ ע"א 4067/07, מחמוד חליל עבד אלפתאח ג'בארין ו-486 אחרים נגד מדינת ישראל, רשות הפיתוח

של אדמות בידי המדינה. עם זאת סירבו השופטים, בעקבות קודמיהם, לפרש אותו לאור חוק היסוד: כבוד האדם וחירותו, וההגנה החוקתית שהוא מעניק לזכות הקניין. חוק רכישת מקרקעין מ-1953 הוא לדידם בגדר "חוק שקפא על שמריו, "חוק חריג", שיש לפרשו "על רקע התקופה שבה נחקק". יעלוז ההיסטוריון שנתקל באיים של זמן, מתחמים סגורים של מהלכי חירום מוצקים ועמידים, המוגנים על ידי "ההקשר ההיסטורי" — שבית המשפט מקפיד להשאירו מעורפל, נרמז אך לא מפורש. "ייעור", קבעו השופטים, "עולה בקנה אחד עם צרכים של התיישבות ופיתוח, וזאת כאשר לוקחים בחשבון כי קיומם של שטחים ירוקים תורם לרווחת הכלל ומהווה חלק מפיתוח האזור בכללותו" (שם).

למסקנתם זו של עמיתיו השופטים הצטרף גם השופט אליקים רובינשטיין, אך זה ראה לנכון, אף על פי שלא היה בדעתו להוסיף עליה נימוק משפטי נוסף כלשהו, לצרף לפסק הדין מסה קצרה בשבחי היער והייעור. המסה מורכבת משברי ציטטות מכל סוג ומין, החל בתנ"ך וכלה בדוד בן-גוריון, מש"י עגנון ועד לפזמונאות העברית. כך הולך לו פסק הדין והופך מעשה טלאים של זיכרונות אישיים — אישיים מאוד ואחידים מאוד — ושל הפניות ביבליוגרפיות, וכל המרבה הרי זה משובח:

משחודש היישוב היהודי בארץ בימי התחייה, נעשו חג זה [ט"ו בשבט] ונטיעת העצים בו לסמל לה, ולאתוס הציוני. במשך דורות אחדים נחוג החג בנטיעות, בשירת "כך הולכים השותלים", ליצחק שנהר וידידיה אדמון, ורעייתי, אני ובנותינו בהפרש דור השתתפנו בכך. על הייעור בארץ ראו ג' ביגר ונ' ליפשיץ, *כי האדם עץ השדה* (1998); הנ"ל, *נלבישך שלמת ירק: הייעור בארץ ישראל, מאה שנים ראשונות 1850–1950* (2000), שעניינו תולדות הייעור עד הקמת המדינה, לרבות פעולת הקרן הקיימת לישראל במשך דורות אחדים (שם).

המובאות כולן לקוחות מן ה"מקורות היהודיים" ומביטויים מודרניים ל"אתוס הציוני", כך נאמר, שכן מדובר, כלשון אחת הציטטות שמביא השופט רובינשטיין, ב"ייעור הלאומי של הארץ". אבל במסקנה הסופית נעלמת נקודת המבט הספציפית, היהודית-ציונית, שממנה נאמרו הדברים בשבחי הייעור; אנו עוברים בהינף קולמוס לדיבור ניטרלי, עובדתי לכאורה: היער "נתפס כחלק מהותי מפיתוח הארץ" (בעיני מי?) ו"כצורך ציבורי" (ומיהו הציבור?). וכך, במהלך מוכר היטב, מחליפים "צורכי הציבור" הניטרליים, הקבילים משפטית, את מה שהוגדר לפני כן במילים מפורשות כ"ייעור הלאומי" (של לאום אחד מסוים בלבד — לא זה של העותרים).

בתוך כך מפליג לו פסק הדין בין הזמנים, בין ר' נחמן מברסלב לראשית התיישבות הציונית, ומביא כראיה מלומדת למרכזיות אתוס הייעור עוד פיסת עדות מיוחדת: פרופ' יעל זרובבל במאמרה "המדבר כמרחב מיתי וכאתר זיכרון בתרבות העברית", בספר

והאפוסטרופוס על נכסי נפקדים. תודתי לעו"ד קייס נאסר, שהפנה את תשומת לבי — בנסיבות בלתי נשכחות, בין לוד לרמלה, בין קיום להיעדרו — לפסק הדין האמור.

המיתוס ביהדות — היסטוריה, הגות, ספרות (מ' אידל וא' גרינולד עורכים, תשס"ד, 223), מתארת (עמ' 229) את תפיסת ההתיישבות הציונית החלוצית את עצמה כציטוט מתוך ספרו ה"מיתולוגי" של איש החינוך והסופר אליעזר שמאלי *אנשי בראשית* 9; זאת — כמפריחת "יער גדול, המשתרע על גבעות יפות בגליל, והיער עתיק ימים, יער אלונים ואלות, חרובים ולופנים ובמחשופיו כרי דשא דשנים — יפים למרעה צאן ובקר". הנטיעה מוצגת כמנוגדת למדבר השומם; וגם את החורש הטבעי יש, כך החזון, להפוך ל"גן עדן" של גידולים ועצי פרי (שם, 230).

כה רבה הזדהותו של שופט בית המשפט העליון עם הדברים, שהוא הופך את משמעות דבריה של יעל זרובבל על פיהם וחותר תחת דבריו שלו עצמו. הוא מחלף ממאמרה של יעל זרובבל ציטטה מספרו של אליעזר שמאלי, *אנשי בראשית*, שבמרכזו פרשת התיישבותו של השומר לשעבר חרמוני עם משפחתו בהרי הגליל. חרמוני החליט להקים לעצמו "משק בודד, במרחק-מה מישוב, כדוגמת החוות אשר בארצות-הברית". אך זרובבל מצביעה על כך ש"היער עתיק הימים", "יער אלונים ואלות", שבו התיישב השומר לשעבר בסיפורו של שמאלי, מתואר בהמשך הדברים כ"עמקים שוממים" ו"גבעות קרחות", כמקום "שממה" ו"מדבר". זוהי אכן תודעה מיתולוגית מובהקת, שאין לה דבר עם הנוף הממשי. זרובבל מביאה את הציטוט דווקא כדי להראות כי "תיאורי ההתיישבות העברית מתייחסים לנוף הלא-ציוני כמונחים מתחלפים של 'מדבר' ו'שממה', והדבר נכון גם ביחס ל"שטחי חורש או צמחייה טבעיים ושטחי הכפרים הערבים" (זרובבל 2004, 229). די לפתוח את ספרו של שמאלי (1933 [1987]) כדי להיווכח שגם היער שבו הוא מתיישב עם משפחתו — כמעין רובינזון קרוזו ציוני — לא היה שומם מאדם.

אך לעניינו חשוב במיוחד, שלא רק היער יכול להפוך למדבר — גם הייעור מתחלף לו בדברי השופט בהלבשת הנוף ב"שלמת בטון ומלט" וב"מרבדי גנים":

הנטיעה והצמחייה הם אפוא חלק מן החזון; וכך כותב נתן אלתרמן בשירו "בהרים כבר השמש מלהטת" (צריך לצלצל פעמיים בעריכת גלעד בן שך ורפי אילן, 2002, 57): "נלבישך שלמת בטון ומלט ונפרוש לך מרבדי גנים, על אדמת שדותיך הנגאלת בדגן ירנין פעמונים".

ט. הדרך לאום חיראן

כשולי יער יתיר, הגדול ביערות ישראל, נמצא יער חירן, ובו שני כפרים בלתי-מוכרים — עתיר ואום אל-חיראן, שבהם חיים כאלף תושבים מבני שבט אבו-אלקיעאן.²¹ עד 1948 התגוררו באזור ואדי אל-זובאלה, שבו נמצאות אדמות המשויכות עתה לקיבוץ שובל. אחרי הקמת מדינת ישראל נצטוו על ידי הממשל הצבאי לעזוב את אדמותיהם. תחילה הועברו

²¹ ראו נח (בהכנה). תודתי לחיה נח שהעמידה לרשותי את הדוח ושיתפה אותי בידיעותיה.

לאזור ח'ירבת אל-הוזייל וממנה עברו מאוחר יותר לאזור ג'גילי (כיום קיבוץ להב), כוחלה ואבו-כף. ב-1956 הצטוו שוב לעבור, הפעם לאזור נחל יתיר, ובו הם גרים עד עצם היום הזה. המדינה החכירה לשיח' השבט שטח של אלפי דונם כדי שישמש את בני השבט למגורים, למרעה ולחקלאות. בעתירתם לבית המשפט בבאר שבע כינו זאת באי כוחם מארגון עדאלה "היסטוריית נוודות כפויה".²² בשנת 1963 ביקשה המדינה להעביר חלק מהאדמות שהועמדו לרשות בני שבט אבו-אלקיעאן באזור יתיר לידי הקרן הקיימת לישראל לשם נטיעת יער, ומאז העבירה לרשות קק"ל אדמות נוספות למטרות ייעור.²³ מאז יולי 2003 התושבים מקבלים צווי פינוי מן המקום, בטענה שהם יושבים על אדמות מדינה. בשנת 2007 נהרסו במבצע אחד 25 בתים במקום וצווי הריסה תלויים ועומדים כנגד עשרות בתים. מאחורי הריסות הבתים ותביעות הפינוי לא עומד יער אלא יישוב יהודי עתידי – חירן. את היישוב מבקשת להקים תנועת אור – משימות לאומיות, שאתר האינטרנט שלה מבשר, כי גרעין יהודי-חלוצי מבקש להתיישב במקום.²⁴ גם שלוש "התיישבויות בודדים" נמצאות בסמוך לאום אל-חיראן ועתיר: חוות יהודה (1,995 דונם), חוות צאן יתיר (1,459 דונם) וחוות שוהם (2,005 דונם). "היישוב חירן יוקם סמוך לשני היישובים הלא-מוכרים אום אל-חיראן ועתיר, שהתוכנית [תוכנית המתאר המחוזית] מתעלמת לחלוטין מקיומם והם אינם מוזכרים בשום מסמך – לא בהוראות התוכנית ולא על גבי המפה עצמה", כותבת הנא חמדאן (2005).

²² ת"א 3326/04, מדינת ישראל ומינהל מקרקעי ישראל נגד אברהים פרהוד אבו אל-קיעאן ואח'; רן שפירא, "פינוי פלוס", הארץ, 27.2.2009; ערעור הנתבעים המיוצגים על ידי עדאלה: www.adalah.org/features/land/um%20alhiran%20appeal.doc, אוחרז ב-5.7.2010. היסטוריות כאלה נעדרות לחלוטין מספרו של אלון טל (Tal 1998), ובריאיון לעיתון אכן לא היסס לכוון בכפיפה אחת את הבדואים בנגב עם מתיישבים בחוות הבודדים, ה"גוזלים שטחי קרקע פתוחים שאמורים היו לשמש את כלל הציבור": "בכל מקום בנגב אפשר לראות פחונים ואוהלים של בדואים שבנו מבנים בלתי חוקיים, ואפשר בהחלט להכניס לקטגוריה הזאת גם את המתיישבים הבודדים היהודים, שתופסים שטחים גדולים". שומר הסביבה חרד לגורל השטחים הפתוחים, שבהם אפשר "להתבודד" ו"לנסוע בג'יפים במרחבים": הבדואים "עוצרים את הפיתוח באזור, מפני שאי-אפשר לעשות שום דבר על הקרקעות שהם השתלטו עליהן. הוא הדבר דבר לגבי התיישבות הבודדים. זה לא הוגן כלפי הציבור כולו, שאמור ליהנות מהשטחים הפתוחים, להתבודד בהם ואפילו לנסוע בג'יפים במרחבים" (ליבוביץ' דר 2006). פרופ' אלון טל משמש כעת כחבר הדירקטוריון של הקרן הקיימת לישראל והוא אחד מראשי מפלגת התנועה הירוקה.

²³ תושבי הכפר עתיר/אום אל-חיראן, ארגון עדאלה ועמותת במקום, התנגדות לתוכנית מתאר מחוזית חלקית מטרופולין באר שבע – תמ"מ/23/14/4, 30.10.2007, <http://www.bimkom.org/community>; View.asp?projectId=119, אוחרז ב-21.7.2010.

²⁴ אתר תנועת אור, "קבוצות התיישבות/גרעין חירן": <http://www.negev-net.org.il/HTMLs/article.aspx?C2004=14364&BSP=12779>, אוחרז ב-10.7.2010; את תוכנית ההתיישבות יש לראות בהקשר של יוזמת יישוב הנגב (Blueprint Negev) של הקרן הקיימת לישראל – ארצות הברית, הפועלת בשיתוף פעולה הדוק עם תנועת אור. על תפקידם הגובר של משקיעים פרטיים ושותפויות הון פרטי וגופים ציבוריים בתכנון הנגב ובהשקעות ראו Manski 2006.

וזהו השלט המבשר על יער חירן:

תצלום: חיה נח

השלט באום-חיראן, וסמלה המוכר של הקרן הקיימת לישראל שבשוליו הימניים, מבשר על העתיד להיות. היער שעליו הוא מכריז הוא וירטואלי וממשי כאחד, מאפיין מובהק של הנוף הקולוניאלי: הוא מכחיש את מה שענינו ראות — מקום יישוב, בני אדם — לטובת מה שמרחיקי ראות מסוגלים להבחין בו — היער העתידי. הוא מדגים היטב, שפירושה של הגנה על השטחים הפתוחים הוא ייצור מרחבים חדשים להתיישבות; הוא מבהיר עד כמה מעשה הנטיעה הוא גם תהליך עקירה מתמדת, השימור הוא בעצם גם פיתוח חד-צדדי. הטבע הקולוניאלי הוא תוצר תהליך דיאלקטי של נחשול ופיתוח כפוי, של ארכאיזציה ומודרניזציה, של ניגודים מתלכדים, שכל אחד מהם יכול להתגלגל בן רגע בהיפוכו. בשעה ששורות אלה נכתבות, ממשיכה הקרן הקיימת לישראל במסע הייעור, וצווי פינוי חולקו לכל תושבי הכפר הבדואי אל-עראקיב. יולי 2010.

אחרית דבר

בין מועד מסירת המאמר לדפוס ומועד תיקון ההגהות, נהרס הכפר אל-עראקיב 4 פעמים: פעם ראשונה ב-27 ביולי, ולאחר שנבנו סוכות ואוהלים מחדש — נהרס שוב שלוש פעמים במהלך חודש אוגוסט 2010: ב-4 באוגוסט, ב-9 באוגוסט, ושוב ב-17 באוגוסט, במהלך חודש הרמדאן, בשעה שתושבי הכפר צמו בחום הכבד. כוחות משטרה ויס"מ כבדים ליוו

את ההרס, וכן עובדי קבלן צעירים שנשכרו לסייע בפינוי באמצעות חברת כוח-אדם גדולה הנושאת את השם היפה "רשת ביטחון". תושבי המקום ופעילים חברתיים שניסו להתנגד באופן פסיבי להרס הוכו וכמה נעצרו. כמו עיני ראיתי בהריסה השלישית את פקחי הסיירת הירוקה, לבושים חולצות אפורות ועליהן הכתובת "שטחים פתוחים", מורים לנהג השופל איך להרוס ביסודיות את סוכתה של משפחת אלמדיע'ם, ולא לשכוח לשפוך גם חול על המזרונים וכלי הבית. גם מכלי המים לא יצאו שלמים. תם ולא נשלם — והנגב עוד יפרח.

ביבליוגרפיה

- אלגזי, גדי 2006. "מטריקס בבילעין: סיפור על קפיטליזם קולוניאלי בישראל של ימינו", *תיאוריה וביקורת* 29 (סתיו): 173–192.
- גלילי, אלון, 1982. "סיירת ירוקה: שיחה עם אלון גלילי", *סביבות* 4, <http://www.snunit.k12.il/beduin/arti/41.html>, אוחזר ב־20.7.2010.
- דיין, משה, 1963. "מ. דיין על מדיניות קרקעית ובעיית הבדואים בישראל" [ריאיון עם סופר הארץ], *הארץ*, 31.7.1963.
- ויין, יוסף, 1970. *היער והייעור בישראל*, רמת גן: מסדה.
- זרובבל, יעל, 2004. "המדבר כמרחב מיתי וכאתר זיכרון בתרבות העברית", משה אידל ואיתמר גרינולד (עורכים), *המיתוס ביהדות: היסטוריה, הגות, ספרות*, ירושלים: מרכז זלמן שז"ר, עמ' 223–236.
- חמדאן, הנא, 2005. "מדיניות ההתיישבות וייהוד המרחב בנגב", *גיליון עדאלה האלקטרוני* 11, www.adalah.org/newsletter/heb/mar05/ar2.pdf, אוחזר ב־21.7.2010.
- ליבוכיץ-דר, שרה, 2006. "ארץ מורעלת: ריאיון עם פרופ' אלון טל עם פרסום ספרו", *מעריב* (מוסף סוף השבוע), 10.11.2006.
- מרגלית, דן, 1977. "הסיירת הירוקה", *הארץ* (מוסף סוף השבוע), 30.9.1977.
- נח, חיה, 2009. *הכפרים שישנם ואינם: הכפרים הבדואים הלא-מוכרים בנגב*, חיפה: פרדס.
- , (בהכנה). *דו"ח על פעילות קק"ל בנגב*, באר-שבוע: פורום דו-קיום בנגב לשוויון אזרחי.
- עד, משולם, 1979. "צו מניעה נגד הסיירת הירוקה; אוסר לפגוע בבדווים במצפה-רמון", *דבר*, 16.1.1979.
- צהר, אברהם, 1979. "900 ל"י לדונם", *הארץ*, 29.6.1979.
- קרסל, גדעון, 1982. "דרושה סיירת אחרת". *סביבות* 4, <http://www.snunit.k12.il/beduin/arti/42.html>, אוחזר בתאריך 20.9.2010.
- שובל, עפרי, 2010. "נרו יאיר", *הארץ*, מוסף סוף השבוע, 17.9.2010.
- שמאלי, אליעזר, 1987 (1933). *אנשי בראשית*, תל-אביב: עם עובד.
- שמיר, רונן, 1999. "מושעים במרחב: בדואים והמשטר המשפטי בישראל", דניאל גוטוויין ומנחם מאוטנר (עורכים), *משפט והיסטוריה*, ירושלים: מרכז זלמן שז"ר, עמ' 473–496.
- Abu-Rabia, Aref, 2002. "Negev Bedouin: Displacement, Forced Settlements and Conservation," in Dawn Chatty and Marcus Colchester (eds.), *Conservation and Mobile Indigenous Peoples*,

- Displacement, Forced Settlement and Sustainable Development*, Oxford and New York: Berghahn Books, pp. 202–211.
- Abu-Saad, Ismael, 2008. "Spatial Transformation and Indigenous Resistance: The Urbanization of the Palestinian Bedouin in Southern Israel," *American Behavioral Scientist* 51: 1713–1754.
- Chakrabarty, Dipesh, 2000. *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Chatterjee, Partha, 1993. *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Cohen, Shaul Ephraim, 1993. *The Politics of Planting: Israeli-Palestinian Competition for Control of Land in the Jerusalem Periphery*, Chicago: University of Chicago Press.
- Escobar, Arturo, 2007. "'World and Knowledges Otherwise': The Latin American Modernity/Coloniality Research Program," *Cultural Studies* 21(2–3): 179–210.
- Grove, Richard, Vinita Damodaran, and Satpal Sangwan (eds.), 1998. *Nature and the Orient: The Environmental History of South and Southeast Asia*, Delhi and New York: Oxford University Press.
- Harvey, David, 2003. *The New Imperialism*, New York: Oxford University Press.
- Horden, Peregrine, and Nicholas Purcell, 2000. *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Oxford: Blackwell Publishers.
- Manski, Rebecca, 2006. "A Desert 'Mirage': Privatizing Development Plans in the Negev/Naqab," *Bustan Website*, http://www.bustan.org/admin/my_documents/my_files/7A4_desertmirage_complete.pdf, accessed 21.7.2010.
- Marx, Emanuel, 2005. "The Political Economy of Middle Eastern and North African Pastoral Nomads," in Dawn Chatty (ed.), *Nomadic Societies in the Middle East and North Africa: Entering the 21st Century*, Leiden: Brill, pp. 78–97.
- Mehta, Vrajendra Raj, and Thomas Pantham (eds.), 2006. *Political Ideas in Modern India: Thematic Explorations*, Thousands Oaks, CA.: Sage.
- Quijano, Anibal, 2000. "Coloniality of Power, Eurocentrism and Latin America," *Nepantla: Views from South* 1(3): 533–580.
- Randeria, Shalini, 2002. "Entangled Histories of Uneven Modernities," in Yehuda Elkana, Ivan Krastev, Elisio Macamo, and Shalini Randeria (eds.), *Unraveling Ties: From Social Cohesion to New Practices of Connectedness*, Frankfurt and New York: Campus, pp. 284–312.
- , 2003a. "Between Cunning States and Unaccountable International Institutions: Social Movements and Rights of Local Communities to Common Property Resources," *European Journal of Sociology* 43(1): 27–60.

- , 2003b. “Footloose Experts vs. Rooted Transnationalists: Divergent Visions of Cosmopolitanism and the Common Good,” *Tsantsa* 8: 74–85.
- , 2006a. “Global Designs and Local Lifeworlds: Colonial Legacies of Conservation, Disenfranchisement and Environmental Governance in Postcolonial India,” *Interventions: International Journal of Postcolonial Studies* 8(1): 12–30.
- , 2006b. “A Dance of Donors and Dependent States: Dilemmas of Civil Society Actors in the Struggle for Accountability in India,” in Ingo K., Richter, Sabine Berking and Ralf Müller-Schmid (eds.), *Building a Transnational Civil Society: Global Issues and Global Actors*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 90–105.
- , 2007a. “The State of Globalization: Legal Plurality, Overlapping Sovereignties and Ambiguous Alliances between Civil Society and the Cunning State in India,” *Theory, Culture and Society* 24(1): 1–33.
- , 2007b. “Legal Pluralism, Social Movements and the Post-Colonial State in India: Fractured Sovereignty and Differential Citizenship Rights,” in Boaventura de Sousa Santos (ed.), *Another Knowledge is Possible: Beyond Northern Epistemologies*, London: Verso, pp. 41–74.
- , 2007c. “Civil Society and Legal Pluralism in the Shadow of Caste: Entangled Modernities in Post-colonial India,” in Dominique Schirmer, Gernot Saalman and Christl Kessler (eds.), *Hybridising East and West: Tales Beyond Westernisation. Empirical Contributions to the Debates on Hybridity*, Münster: LIT Verlag, pp. 97–124.
- Tal, Alon, 1998. *Pollution in a Promised Land: An Environmental History of Israel*, Berkeley: University of California Press.
- Yifatchel, Oren, 2009. “Studying al-Naqba/Negev Beduins: Toward a Colonial Paradigm?” *Hagar: Studies in Culture, Polity and Identities* 8(2): 173–192.